

Ermeni Meselesi

Dr. phil. Hans-Lukas Kieser

11 Mart 2001'de verilen, Zürich Akademik Çalışma Grubu tarafından organize edilen seminerin özeti

Ermeni ya da Türk olmayan, olayların uzağında bulunan bir tarihçi olarak size bugün Ermeni Meselesi üzerine bazı bilgiler aktarmak istiyorum. Konuşmamın bölüm başlıkları şunlar:

- 1) 19uncu yüzyılda Ermeni Meselesi'nin doğuşu ve gelişimi
- 2) İttihat ve Terakki partisi, Birinci Dünya Savaşı ve Ermeniler - asıl soykırım konusu
- 3) Kemalist Cumhuriyet ve Ermeni Meselesi
- 4) Geçmişle hesaplaşmanın anlamı ve gereği

Bölgelere girmeden önce konumuzu biraz tanıtmak istiyorum.

Doğu Anadolu'da günümüze dek süren iç huzursuzluğun kökeni 19uncu yüzyıla değin uzanmaktadır.¹ Bu yüzyılda Ermeni, Süryani ve Kürt sorunu başlamış, Alevi sorunu da farklı nitelik kazanmıştır. Kürtler ve Ermeniler o zamanki çoketnik yapılı olan altı Doğu Vilayetinin - Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuretülaziz - nüfusunun genelde çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Tarihi Ermeni Meselesi (*la question arménienne*) tarihi Doğu Sorununun (*la question orientale*'in) önemli bir parçasıydı. *La question orientale* 19uncu yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğun'un ve bununla beraber bütün Yakın Doğu'nun geleceğini sorgulamaktaydı.

Ermeni Meselesi demek, Osmanlı Doğu Vilayetlerin'deki Ermeni azınlığın gittikçe güçleşen durumunun nasıl ve hangi çerçevede iyileştirilebileceği idi. Asıl problem var oluşla ve yaşantıyla ilgiliydi, emperyalist diplomasinin hazırladığı bir

¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kieser, Hans-Lukas, *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Zürich: Chronos, 2000.

oyun değildi. 1914'e, yani Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Ermeni toplumunun temsilcilerin ve uluslararası yetkililerin tercihi bu sorunu Osmanlı'nın modern, çoğulcu bir hukuk devleti olmasını sağlayarak çözmekti. Doğu Vilayetleri'nde bağımsız ya da Rusya'ya bağlı olan bir Ermenistan kurulması sözkonusu değildi. 8 Şubat 1914'te Osmanlı İttihat Terakki hükümeti tarafından imzalanan, Avrupa Devletleri ve Ermeniler tarafından istenen ve desteklenen Doğu Vilayetler reform planı bunun resmi belgesi dir.

Ermeni Meselesi'nin önemli sosyal, ekonomik ve dini yönleri de vardı. Hukuki eşitlik demek, iktidarın asırlarca süren dini hierarşisinin bozulması, yani «gavurların» Sünni Müslümanlarla aynı hukuki haklara ve aynı sosyal konuma sahip olmaları. 1830lar'da başlayan Tanzimat - Osmanlı reform - döneminin elitleri, çoğulcu Osmanlılık düşüncesine ve modern hukuk devletine uygun olan bu eşitliği teoride isteyip ilan etmekte, fakat pratikte pek uygulamadılar. Çok dinli toplumun ekonomik alanda en verimli unsuru olan, taşrada ziraat yapan ve taşralı şehirlerde küçük burjuvasiyi oluşturan Hıristiyanlar idi. Bunlar Tanzimat'tan sonra geleneksel hiyerarşiden kaynaklanan sömürüyü kabul etmediler ve siyasi ortaklık talep ettiler. Fakat Ermeniler bekledikleri eşitliğe ve hukuki güvenceye ne Tanzimat'ta ne ondan sonra gelen padişah Abdulhamid'in döneminde sahip oldular.

Abdülhamid'den sonra iktidara gelen İttihat Terakki partisi sadece kısa bir süre Osmanlılık siyasetini uyguladı. 1913'te darbe ile bütün iktidarı ele geçiren parti diktatörlüğü 1914'te isteyerek Dünya Savaşına katıldı ve bu yolda Türk Müslümanların siyasi ve ekonomik iktidarını Küçük Asya'da ve ötesinde sağlamayı amaçlamaktaydı. Milliyetçi diktatörlerin kendi hedeflerine ters düşen bütün bir halkı ortadan kaldırmayı bir hikmet-i devleti olarak gördüler.

Geçen aylarda Ermeni soykırımı konusu Türk medya ve diplomasisini önemli ölçüde meşgul etti. Geçmişten günümüze uzanan bu konu Birinci Dünya Savaşı ve sonraki yılların mirasıdır. Ermeniler 1915-1923 yılları arasında Anadolu'da imha edildi ya da kovuldu. Kürt kimliğinin inkarı ve Kürtlere uygulanan baskı ise en yoğun şekilde bundan hemen sonra, 1923-1938 yıllarında gerçekleştirildi. Bu acı konularda Türk milliyetçiliğinin ve devletçiliğinin, hem de güvenlik güçlerinin, yani Cumhuriyet'te kutsal sayılan güçlerin payı büyüktür.

Üç, dört kuşak önce işlenen sözkonusu olan ağır suçlar itiraf edilmedi ve varolan durumu iyileştirmek için yeni kararlar ve çözümler getirilmedi. Tarih birçok açıdan daha sindirilmedi. Ermenilere ve Kürtlere karşı kullanılan bu top yekün şiddet süreci yalnızca üniter ulusal devlet temsilcileri tarafından değil, Türk toplumunun ve medyasının çoğunluğu tarafından yalnızca inkar edilmekle kalmayıp, haklı gösterilerek genel şekilde benimsenmiştir. Haklı olmak ve inkar etme refleksi Türk milliyetçi kimliğin bağnaz bir yanını oluşturmak ve Türk parlamenter sağında hem de solunda bulunmaktadır. Türkiye'nin bu şekilde huzur bulması şüphelidir.

1) 19uncu yüzyıldaki tarihi kökler

Şimdi 19uncu yüzyıl ile başlayıp sözkonusu olan tarih köklerine bakalım. Tanzimat döneminde Osmanlı devleti çoğu Kürt, bazıları da Asuri veya Ermeni olan yerel yönetimlerin yerine Doğu Anadolu'da merkezi sistemi gerçekleştirmeye çalışıyordu, ancak bunu başaramadı. Tanzimat ile, hukuk devleti ve dini eşitlik ilan edildi, fakat Tanzimat, dini ve etnik gruplar arasında önceden varolan hiyerarşik düzenin bozulmasına ve de özellikle taşrada anarşi ve kin oluşmasına neden oldu. Bunun çeşitli sebepleri vardı. Tanzimat yönetimi, bölgenin gerçeklerini araştırıp kabul ederek ve varolan şartlara göre bir siyasi sistem oluşturmak yerine, Fransa'nın aşırı merkezîyetçi, az çok homojen bir topluma uygun olabilen idari sistemini ithal etti. Hedefi: Modern ve güçlü bir devlet olmak, ve kendi iktidarını korumaktı. Bu hedef o zamanki Batı devletlerin, özellikle İngiltere'nin çıkarlarına uygundu. Çünkü İngiltere için Rusya ile olan rekabetinde jeostratejik açıdan sağlam bir Osmanlı İmparatorluğu önemli idi. Rusya Müslüman karşıtı ve yayılcı bir politika izliyordu.

Bu tarih çerçevesinde Osmanlı hükümet tarafından doğu vilayetlerinde sağlıklı ve barışçı bir iç gelişme gerçekleştirilemedi. Aksine, 16ncı yüzyıldan beri bölgesel iktidara sahip olmakla birlikte, padişahı da kabul eden Kürt hükümetleri ve beyliklerinin ortadan kaldırılmasıyla, yani 1830'lardan sonra, o bölge büyük sosyal felaketlere sahne oldu: katliam, zulüm, pogrom, jenosid, tehcir ve bitmeyen sıkıyönetim. Ermeni halkı ve kültürü 1915'ten sonra imha edildi. Kürt kültürüne 1923'ten sonra büyük baskı uygulandı. «Kürdistan seferi» olarak adlandırılan iç savaş 1830larda başladı ve ancak yüz sene sonra 1938 Dersim harekât ile sona erdi. Bildiğimiz gibi bu sona erme geçici

idi. Yüz yetmiş yıldan bu yana devlet bölgedeki egemenliğini güç ve şiddetle koruyabildi. Fakat ne Tanzimat hükümeti ne kendisini yeni, modern bir devlet gören Cumhuriyet kalkınma, refah ve de huzur getiremedi; aksine, bitmeyen savaş ve sıkıyönetim koşulları insanların emeklerini yok etti.

Kendi emirliklerin kaldırılmasıyla birlikte Kürtler 19uncu yüzyılda derin ve bitmeyen bir kimlik krizine sürüklendiler. Kendi eski *siyasi* mirasları - yani kabul ettikleri bir hükümdarlığın altında kendi bölgesel otonomileri sürdürebilme hakları - hiçe sayıldı. Daha sonra üniter Cumhuriyet'in kuruluşuyla kendi *kültürel* mirasları da tamamen inkar edildi. Tanzimat'la beraber Sünni Kürt öz güvenini bozan ayrı ciddi bir problem daha çıktı: Gayri Müslimlerle Müslümanlar arasında hukuki ve siyasi eşitlik ilan edilmesi Kürtlerin günlük yaşamdaki üstünlüğünün sorgulanmasına neden oldu. Demek ki Tanzimat'ın getirdiği değişiklikleri Kürtlere çok şey kaybettirdi, fakat bir şey kazandırmadı. Müslüman olmayanların ve birçok Alevilerin durumları farklı idi. Sünnilerin dini imtiyazlarının kaldırılmasını sevinçle karşıladılar: Modern hukuk devletini ve eşitliği haklı olarak kendiler için önemli bir sosyal düzenleme sayıyorlardı, dolayısıyla reformları genellikle büyük ümit ile bekliyorlardı. Fakat ne yazık ki: onlar da hayal kırıklığına uğradılar. Neden? Reformların tatlı yüzü - refah, güvenlik ve eşitlik - yalnızca bazı büyük kentlerde az çok kendisini gösterebildi. Taşrada ise genel durum daha da ağırlaştı, çünkü eski düzen yerine, beklenen yeni bir düzen gelmedi. Bundan dolayı karmaşa ve güvensizlik iyice artı. Bu durumdan en çok zarar görenler Sünni olmayan azınlık grupları idi, yani hristianlar, Aleviler ve Yezidiler. Kendi devletlerinin onları koruyamayacağını anladıklarında bu gruplar artık dışarıdan yardım beklediler. Bölgede bulunan misyonerler aracılığıyla süper devletlerden destek ve koruma istediler. Böylece uluslararası diplomaside Ermeni sorunu, ve ardından da Alevi, Yezidi, Süryani ve Kürt sorunu doğdu. 1878 Berlin Antlaşmasınının 61inci maddesi Doğu Anadolu'daki Ermeniler için bir uluslar arası koruma öngörüyordu. Ancak gerçekte hiç bir zaman uygulanmadı.

Askeri gücü Kürt emirliklerini yok etmeye yetti ise de, ancak Osmanlı devletin sivil gücü yeni düzeni kurmaya yetmedi. Osmanlı ordusunda görev yapan ve Kürdistan seferine katılan Alman subay Helmut Moltke 1838'de Harput'ta iken şunları yazdı: «Bu zafer yalnızca silahlı olanların değil, binlerce savunmasız kadın ve çocuğun da

yaşamına mal oldu, binlerce yerleşim yeri yıkıldı ve yılların emeği yok oldu. Eğer Kürtlerden alınan özgürlüklerinin yeri iyi bir yönetim ile doldurulamazsa, bu zaferin muhtemelen daha öncekiler gibi geçiçi olacağını düşünmek üzücüdür.» Ne yazık ki Moltke'nin bu sözleri 21nci yüzyılın başında hala geçerliliğini korumaktadır.

Tanzimat'tan sonraki padişah Abdülhamid Kürt krizini kararlı bir İslam birliği politikasıyla çözmeye çalıştı ve bunu, kısmen de olsa, başardı. Hamidiye alaylarının oluşmasıyla birçok Sünni Kürt aşireti yine siyasi, hukuki ve ekonomik imtiyazlarını kazandı. Kürtler dolayısıyla Abdülhamid'e «Kürt babası», «Bâve Kurdan» ünvanı verdiler. Abdülhamid yerel Sünni liderlerle resmen anlaşarak doğu vilayetlerindeki hakimiyetlerini sürdürdü. Tanzimat prensiplerine aykırı olmasına rağmen, Tanzimat döneminde bile bu anlaşma gayri resmi olarak yürürlükte idi. Aksi halde devlet iktidarını koruyamazdı. Hamidiyeler'den en çok zarar görenler yine Ermeniler, Yezidiler ve Dersim'in dışında yaşayan Aleviler idi. Doğu vilayetlerindeki halkların birlikteliği, özellikle Kürt-Ermeni komşuluğu ve dostluğu oldukça bozulmuştu. Aynı bölgede yaşayan bu insanlar arasındaki dayanışmanın eksikliğini sık sık kin ve nefretin doldurduğu acı bir gerçektir.

O dönemde, Berlin Antlaşması'nda verilen sözlerinin yerine getirilmediğini gören bazı genç Ermeniler tepki göstermeye başladılar. Protestan misyoner okullarında, kendi Ermeni okullarında ya da Avrupa'da batılı liberal eğitim gören bu gençler hükümete isyan etmeyi kararlaştırdılar. Önce 1887'de Cenevre'de, daha sonra da Tiflis'te devrimci dernekler kurdular. Bunlar doğu vilayetlerinde milliyetçi ve sosyalist propaganda yapmaya ve, az da olsa, bazı gerilla faaliyetleri sürdürmeye başladılar. Hedefleri: Kürt rayaları ile beraber sisteme karşı bir devrim hazırlamaktı «Gavurların» bir İslam devletini protesto eden bu davranışları yerel beyleri ve padişahı son derece rahatsız etti.

Ancak Abdülhamid bu konuda belki yanlış bilgilendirildi. Sadece kısa zaman için aynı yerde kalan, kendi vilayetlerini yalnızca yüzeysel şekilde tanıyan valiler ve ajanlar bu Ermeni gençlerin askeri gücünü fazla büyüttüler. (Örneğin bunların gücü PKK hareketinin gücü ile kesinlikle karşılaştırılmaz.) Padişah bazı Sünni şeyhleriyle varolan ilişkilerini kullanıp Müslümanları kendi haklarını savunmaya çağırdı, derneklerin bu faaliyetlerini genel bir Ermeni isyanı olarak nitelendirerek toplumu

Ermenilere karşı kışkırttı. Böylece - belki de tam istemeden - çok geniş katliamlara yol açtı. Sonbahar 1895'te birkaç hafta içinde Sünni Kürtler, Türkler ve Çerkesler yaklaşık yüzbin Ermeni'yi öldürdüler. Katillerin çoğu, kışkırtılan. bunu kendilerinin varolma mücadelesi olarak algılayan sivil Sünni erkeklerdi. Kurbanların yüzde 99,9 masum, militan siyasete karışmayan Ermeniler ve de bazı Süryaniler idi.

1895'te genelde yerel halk devletin desteğiyle katliamları yaptığı için, sosyal bilimler bunları *pogrom* olarak adlandırmaktadır. Bazı tarihçiler ise bu olayları kısmi soykırım (*partial genocide*) olarak kabul etmektedirler, ve buna gerekçe olarak da kurban sayısının çok yüksek olmasını ve bölgeler arası organizasyonu göstermektedirler. Bu suçu muhalefette bulunan bütün Genç Türkler açıkça kabul etmelerine rağmen, Türk milliyetçileri ise hem 1895 pogromları hem de yirmi sene sonraki genel soykırımı inkar etmektedirler.

2) İttihat ve Terakki partisi, Birinci Dünya Savaşı ve Ermeniler

Yüz sene önce Abdülhamid'e karşı olan düşmanlıkları bütün Osmanlı muhalefetini, özellikle de Genç Türkleri, devrimci Ermenileri ve de bazı Kürt aydınlarını birleştirdi. Cenevre'de gurbette bulunan Osmanlılarda bu durumu net şekilde görmekteyiz. Genç Türk hareketi 1908'de iktidara geldiğinde, birçok insan liberal, çoğulcu ve demokratik bir Osmanlı dönemin başladığına inanmaktaydılar. Fakat beş sene sonra, 1913'te, İttihat ve Terakki merkez üyeleri tarafından yürütülen, antiliberal bir parti diktatörlüğü kuruldu. Talat'lar, Cemal'lar, Enver'ler, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Çerkez Reşid, Dr. Tefvik Rüştü ve diğerleri hepsi o zamanki emperyalist Avrupa'nın en kötü ideolojilerini, yani antihümanist sosyaldarwinizmi, materializmi ve ırkçılığı benimsediler. Milliyetçi pozitivism elitlerde dinin yerini aldı; şiddet ve zorlama ile kendi uluslarını yükseltmeyi amaçladılar. Başka dini ve etnik gruplarla beraber yaşayabilmek yerine, onları boyunduruğuna almak, kovmak ya da yok etmek sosyaldarwinizm doktrini dir. Çokkültürlü Osmanlılık düşüncesi siyasi elitlerde tamamen kaybolmuştu.

Bu düşünce dünyası yaşanan siyasi ve ekonomik realitelerle iç içe bağlıydı. Balkan savaşları sonucu, Rumeli'nin kaybedilmesi, binlerce Türkün ve Müslümanın baskına, katliama ve göçe tutulması aşırı Türk milliyetçiliğinin gelişmesine hem de

Anadolu'daki gayri Müslimlere karşı saldırgan İslamcılığa yol açtı. Avrupa'nın büyük devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıf ve hassas olduğu bir dönemde desteklemediler. Balkanlar'da tutarsız , antlaşmalara aykırı olan politikaları yüzünden Müslüman Türk «anti-emperyalist» saldırganlığı artı. Bunun sonucunda, hristiyan denen güçlü devletler ve Hristiyan azınlıkları gittikçe, Türk Müslümanın geleneksel siyasi varlığını, belki de biyolojik varlığını bile tehdit eden, tek bir düşman gibi görüldü.

Bu tehdit iktisatta çok belirli olarak görüldü, çünkü Osmanlı'nın dış ve iç ekonomik hayatı gerçekten büyük ölçüde hristiyanların elinde idi. O yüzden milliyetçi ve devletçi bir yorumla kapitalist ve emperyalist tehdit yine kendi Osmanlı'daki Rumlar ve Ermeniler ile özdeşleştirildi. Milliyetçi, devletçi ve dini sözcü tarafından kışkırtmaların hedefi gayri Sünniler oldu. Ermenilerin durumu Rumlara göre daha güçtü, çünkü onların arkasında , Yunanistan gibi ayrı kendi devletleri yoktu. Özellikle de Ermenilerin Berlin Antlaşması'ndan beri tekrarlanan, 1913'te yine ciddi şekilde uluslararası diplomaside yer alan Doğu Vilayetlerdeki reform talepleri İttihatçileri kızdırdı.

12 Mayıs 1913'te İstanbul Ermeni temsilcileri Sadrazam'la yapılan görüşmede şikâyetlerini - tarihçi Yusuf Hikmet Bayur'un özetinde - şöyle dile getirdiler: «Ermeniler için geçmiştekilerden daha büyük bir kıyım yaklaşmaktadır. Devletin başına gelen yıkımların Hıristiyanlar yüzünden geldiği propagandası biteviye yapılarak Müslümanlar kışkırtılmaktadır. Ermeniler biteviye öldürülüyor, yaralanıyor, zorla Müslümanlaştırılıyor ve bu zulümlerde bulunan suçlulara dokunulmuyor. [...] Eski kafada olan işyar ve hâkimler yeni durumu ve devletin gerçek menfaatlerini anlayamamaktadırlar. Takrirde bu gibilerinin göz yumdukları suçlar dolayısıyla sorumlandırılmaları ve Ermenilere karşı yapılan propagandanın yalanlanması istenilmektedir.»²

Bu güç durumda, Ermeniler artık yine uluslararası diplomasiye başvurdular. Rusya'nın insiyatifiyle, Ermeni Reformları meselesinin, İstanbul'da yapılacak bir dizi konferansta ele alınması kabul edildi. Haziran 1913 tarihinde İstanbul'da toplanan,

² Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 2, kısım 3, s. 70. Ayrıca bkz. Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihad ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara: İmge, 1999, ss. 169-177.

İngiliz, Rus ve Fransız temsilcilerinden oluşturulan bir komisyon Reform tasarısını resmen açıklayacaktı. Osmanlı yöneticileri de kendi reform planlarını hazırlıyordu. Özellikle Türk dostu sayılan Almanya arabulucu bir konumda sürece girdi.

Nihayet, İttihatçı rejim 8 Ocak 1914'de uluslararası baskılarla Doğu Vilayetleri için önemli bir reform planı imzalamak zorunda kaldı. Tıpkı 1998'de Kosovo için olduğu gibi, fakat çok daha yumuşak şekilde düzenlenen bu plan, uluslar arası kontrol, yerel seçimler ve yerel dillerin tanınmasını öngörmekteydi. İttihatçı elit ise aynı senede Almanya'nın yanında Dünya Savaşına büyük bir istekle katıldı ve Ekim 1914'te Rusya'ya saldırmaya başladı. Böylece kendi asıl problemlerini bir kenara bırakıp şu hedeflere ulaşmak istemekteydi:

- Kapitülasyonlardan (yabancı imtiyazlarından) kurtulup tam egemen bir devlet olmak.
- Milli iktisadı kurmak.
- Uluslar arası reform planından kurtulup bütün Anadolu'yu merkezi ve üniter bir Türk-Müslüman ulusal devleti kimliğine sokmak.
- Bazı panturanist rüyaları gerçekleştirmek.

Enver Paşa'nın ırkçı hayalleri üzerine kurulan Kafkasya seferi 1914'ün son günlerinde korkunç bir başarısızlıkla sonuçlandı. Sarıkamış'ta hemen hemen bütün ordu, büyük bir bölümü Kürt olan 90'000 asker kış fırtınalarında öldü. Rus ordusu Doğu Vilayetleri'ne girmeye başladı. İttihatçı diktatörler o zaman kendilerine kolay bir hedef olarak, zayıf bir azınlığı seçtiler. Tüm Ermenileri vatan hainliğiyle suçlayıp ortadan kaldırmaya karar verdiler. Benzer şekilde 18 aralık 1941'de, Alman ordusunun Moskova önündeki yenilgisinden sonra, Adolf Hitler Yahudileri «partizan olarak imha edilmesini» emretti.³

Belirlenen bu Birinci Dünya Savaşı çerçevesinde Ermeni jenosidi meydana geldi. Elbette ki Ermeniler'in daha önce yaşadıkları acı olaylar nedeniyle o dönemde varolan, Türkçülük etkisi altında bulunan rejime güvenleri kalmamıştı, doğal olarak Rus egemenliği altında bulunan diğer Ermenilere sempati duymaktaydılar. Fakat 1890'larda

³ Besprechungszettel Himmler, Sonderarchiv Moskau, bkz. *Werkstatt Geschichte*, no. 18, 1997, s. 22.

olduğu gibi 1915'te de Ermeni halkın büyük çoğunluğunun militan siyasetle hiç ilgisi yoktu. Yine de İttihatçı parti rejimi 1915 Nisanın'dan itibaren sadece savaş bölgesinde bulunanları değil, bütün Ermenileri, bölgelere göre sırayla lme gönderdi.

Jandarmaların, çeşitli çetelerin, sık sık da yerel Sünni Kürtlerin katılımı ile Ermeni erkekleri, kadın ve çocuklardan ayırıp, hemen katlettirdi, diğerlerini ise tehcir sırasında ve sonunda da Suriye'deki l toplama kamplarında öldürttü. Elaziz Vilayeti'nde Gölcük gl kenarında ise imha kampları bulunmakta idi. Çeşitli silahlar ile sadece orada en azından onbin kadın ve ocuk öldürüldü, ve de öldürülmeden önce paralarını, altınlarını ve elbiselerini vermek zorunda kaldılar. Altınları vcudlarında sakladıklarına inanıldığı için, altınları alabilmek amaçıyla birçok ceset yakıldı. Yapanlar bu örnekte yerel Sünni Zaza Krtleriydi. Ermenilerin tek sığınacak yeri Alevi Kürtlerin Dersim bölgesi idi.⁴

Acımasız sömürü bu değin ileriye gitti. Harput Amerikan konsolosu ve oradaki Amerikan hastanesinin başhekimisi tanık oldukları bu olayları detaylı bir rapor halinde anlatarak dünyaya önemli belgeler bıraktılar.⁵ ölüm tehciri ile ilgili, diğer önemli bir raporu da Urfa'daki İsviçre hastanesinin müdürü Jakob Künzler yazdı.⁶ Türkiye ve doğu Anadolu toplumu bu insanlığa karşı işlenen suçlar üzerine bireysel istisnalar dışında bir kez yürekte gelen ideolojisiz bir ağıt yakmadı. Ağıt yerine sadece inkar, tehdit, kafa tutmayı tercih etmektedir ve böylece jenosid kurbanlarının, kendi ölülerinin ve bütün evlatlarının huzuruna engel olmaktadır.

Neden yerel Müslümanlar da bazen bu vahşetlere istiyerek katıldılar? Çeşitli faktörler vardı: Kürdistan ve bütün Doğu Anadolu'daki savaş, Ermenilerin kendi rejimine tam sadık kalamamaları ve düşmanla iyi ilişkileri ya da bazı işbirlikleri; özellikle 1895/96'da yerel Sünniler tarafından «gavurlara» karşı benimsenen şiddet;

⁴ Atkinson, Tacy W., *Account of the events in Turkey during the past three years as I have seen them and as they have had an effect upon our work in the Annie Tracy Hospital*, ABC (American Board of Commissioners for Foreign Missions Arşivleri) 16.9.7, 1917.

⁵ Davis, Leslie A., *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide. 1915-1917*, hg. von Susan K. Blair, New Rochelle: Aristide D. Caratzas, 1989; *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, vol. III: The Central Lands, Watertown: Armenian Review, 1995.

Ermenilere karşı yapılan hainlik ve düşmanlık propagandası; ve de zengin zannedilen bir halkın yağmalanma fısatı önemli sebepler oluşturmakta idiler. İkinci Dünya Savaşı'nda da Doğu Avrupa'da, Yahudi soykırımında ve soykırımın arifesinde yerel halkın iktidarla işbirliğini de görmekteyiz. 1941'de Doğu Polonya'da işgalçı Rus kuvvetleri Alman ordusu karşısında yenilerek bölgeden çekildiler. Hemen sonra 10 Temmuz 1941'de, Jedwabne köyünde köylüler binden fazla Yahudi öldürdüler ve bu pogromun gerekçesi olarak Yahudilerin Sovyetlerle işbirliği yaptıklarını gösterdiler.⁷

Nazi savaş rejimi altındaki Yahudilerin felaketi ile 25 sene önceki İttihatçı diktatörlük altındaki Ermenilerin faciası birçok açıdan birbirine benzetilir:

- Enver Paşa, Rusya'ya karşısında ağır bir yenilgi almıştı. Hitler de Rusya'ya saldırısında bozguna uğramıştı. İlginç olan bu her iki durumda da azınlıklar vatan hainliği ile suçlanmış yenilgilerin bedeli onlara ödetilmiştir. Yani iki örnekte başarısız bir Rusya seferinden sonra sıkı bir iç düşmanlık propagandası genel kıırma yol açtı. Rusya seferinden önce Naziler «Juden raus» politikasını uyguladılar, Yahudileri öldürmediler.
- İkinci Dünya Savaşı'nda ve öncesinde Doğu Avrupalı Yahudiler bir azınlık olarak genelde komünizmi ve komünist Rusya'yı kurtuluş olarak görmekteydiler. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'nda ve öncesinde Anadolu'daki bir kısım Ermeniler için de Rusya kurtuluş ümidi idi. 1940larda Kızıl orduda ve Almanlara karşı savaşan gerillada Yahudiler de vardı, bundan 25 sene önce de Rus ordusunda ve partizan birliklerinde Ermeniler de vardı. Ayrıca da 1940'ta Rus işgalı altında bulunan Doğu Polonya'da bazı Yahudilerin işgalçı orduyla işbirliği yapmaktaydılar. Benzer şekilde de 1914/15'te Kuzey Doğu Anadolu'daki Ermeniler (ve bazı Aleviler ve Kürtler) Ruslar'la işbirliği yapmakta ya da iyi ilişki içinde bulunmakta idiler. Neden? Yanıtı basit. Rusların azınlıklarla daha iyi davranacağını ve kendi güç durumlarından kurtulabileceklerini ümit ettiler.
- Naziler göre Yahudiler ulusal vücudu hasta eden parazitler idi. İttihat ve Terakki'de, parti ideolojisinde söz sahibi olan çok sayıdaki tıp doktorları benzer görüşlere

⁶ Künzler, Jakob, *Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, Zürich: Chronos, 1999 (1921).

sahipti. Örneğin 1915 Mayıs'ında Diyarbakır'da tehciri uygulayan kişi o dönemin Valisi Dr. Çerkez Mehmed Reşid de bunlardan biriydi, ve Edib isimli birinin imzasını taşıyan, Mardin'den gelen, 19 Ekim 1915 tarihinde bir telgraf, Dr. Mehmed Reşid'in başarılı tedbirlerle Ermenileri ortadan kaldırdığı için onu şu sözlerle övmektedir: «bize altı vilâyeti kazandıran Türkistan ve Kafkas yollarını açan ellerinizi öperim».⁸

- Naziler ve İttihatçıların megaloman yerleşim ve tehcir planları vardı. Bu planlara göre hedefleri Türkleştirilmiş, Naziler için Almanlaştırılmış bölgeler yaratmak, farklı etnik gruplar bölge dışına çıkartmaktı. Bu nedenle de Nazi ve İttihatçı resmi açıklamalarda ve belgelerde hiç bir zaman açıkça toplu kıyım konusu söz edilmiyor, fakat hep göçten, sevkıyattan ve yeni yerleşimlerden bahsediliyordu. Yahudilerin Doğu'ya ziraat yapmaya, Ermenilerin de Suriye'ye yerleşmek amacıyla göç ettirildikleri bildirilmekteydi. Gerçekte tehcirin ne olduğunu, nasıl sonuçlandığını farklı kaynaklardan öğrenmek durumundayız.

Ermeni soykırımının gerçeği ortaya koyan başlıca kaynaklar şunlardır:

- Alman müttefiklerin bölgede bulunan subaylarının, konsolosların ve Bağdat demiryollarında çalışan Alman, Avusturyalı ve İsviçreli memurların tarafından yazılan belgeler.
- Bölgede bulunan diğer yabancılar, özellikle Amerikan ve İsviçreli doktorların, mühendislerin ve öğretmenlerin raporları.⁹
- Hayatta kalan Ermenilerin yazdıkları.¹⁰
- Genç Türklerin anıları ve 1919'da İttihatçıların İstanbul mahkemelerine verdikleri ifadeleri de, savunucu ve sübjektif olmasına rağmen, bunlar önemli bilgiler vermektedirler.¹¹

⁷ Bkz. «Pogrom von Jedwabne als Last für Polen», NZZ 9.3.2000.

⁸ Mehmed Reşid [Şahingiray], *Hayatı ve Hâtıraları*, haz. N. Bilgi, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, s. 29.

⁹ Örneğin Jakob Künzler'in kitabı ve Riggs, Henry H., *Days of Tragedy in Armenia. Personal Experiences in Harpoot, 1915-1917*, Michigan: Gomidas Institute, 1997

¹⁰ Örneğin Jernazian, Ephraim K., *Judgment unto truth. Witnessing the Armenian genocide*, New Brunswick und London: Transaction Publishers, 1990.

- Soykırımında en büyük sorumluluk taşıyan İttihad ve Terakki Merkez Komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa arşivleri rejim tarafından mütarekeden az önce yok edildi.¹² Yine de Osmanlı arşivlerinde bugüne kadar yabancı araştırmacılara açılan bölüm de gayet önemlidir. Resmi belgelerde direkt delileri, örneğin katliam emirlerini bulmayı düşünmek saflık olur. Fakat çeşitli tarihçiler tarafından araştırılan Osmanlı İç İşleri Bakanlığın şifreli telgrafları önemli bir noktayı net olarak ortaya koymaktadırlar: Ermeni tehciri bütün Anadolu'da sistematik şekilde merkezi yönetim tarafından organize edildi. Tehcirin gerçekten soykırım olduğunu zaten bahsettiğim diğer kaynaklar açıkça göstermektedirler. Yöneticiler de bu gerçeği bilmekteydiler: Örneğin Talat paşanın ifadesi bu konuda şüpheye yer bırakmamaktadır¹³. Ermenilerle iç içe yaşayan Dersim bölgesindeki Aleviler ve de o dönemde Osmanlı yönetiminde olan Filistindeki Yahudi azınlığı aynı sona uğramaktan korkmaktaydı. Bu da göstermektedir ki soykırımcı tehirden herkesin haberi var idi.

Söylemek gerekir ki, 1915'te bazı Ermeniler tehciri kabul etmeyerek Karahisar, Van ve Urfa'da silahlı olarak kendilerini savunmaya çalıştılar. Ancak, bunlara dayanarak herşey sivil savaş olarak nitelendirmek, iki taraflı bir savaş olduğunu ve zayıf olan tarafın kaybettiğini ve yok olduğunu iddia etmek, bilimsellikten ve ciddiyetten uzak, saçma bir tezdur. Yahudilerin Varşova isyanı ve Almanlara karşı Rusyayı destekleyen gerilla faaliyetlerini gerekçe göstererek, Yahudi jenosidini bir sivil savaşın «doğal» sonucu olarak açıklamak akıl ve mantığın kabul etmeyeceği bir şeydir. Taner Akçam haklı olarak şunu yazıyor: «Ayaklanma olarak ileri sürülen eylemler ise genellikle imha kararına karşı çaresiz direnme hareketlerinden başka bir şey değildir.» (Ermeni Sorunu, s. 313)

Üç sene sonra, 1918'de - Rus ordusunun Erzurum'dan çekilişi sırasında - Ermeni milisleri de zulüm ve intikam cinayetleri gibi ağır suçlar işlediler. Fakat bunları göstererek tehciri haklı çıkarmak bir anakronizm dir.

¹¹ Bkz. Akçam, Taner, *Armenien und der Völkermord. Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg: Hamburger Edition, 1996; Akçam, *Ermeni Sorunu*, ss. 329-379; Kocahanoğlu, Osman Selim, *İttihat-Terakki'nin Yargılanması*, İstanbul: Temel, 1998.

¹² Bkz. Akçam, *Ermeni Sorunu*, ss. 308-312.

¹³ Bkz. dipnot 26.

3) Kemalizm ve Ermeni Meselesi

Neden kemalist Cumhuriyet kurucuları yakın tarih ile ilgili yeni sayfa açmadılar? Niçin doğruluğu tartışmalı konuları aydınlatmayı tercih etmediler? Bunun yanıtı oldukça basit: Genç Cumhuriyet elitinin çoğunun İttihat'çı bir geçmişi vardı. Hepsi Türk milliyetçi olan bu insanlar, bazıları savaş rejimin yaptıklarına direkt katıldılar, diğerleri de, o kuşakla dayanışma içinde bulunmaktaydı. Bir çoğu, hem de yerel halk ve yerel beyler, o şiddetli değişimlerden önemli maddi veya siyasi faydalar sağladılar. Milli iktisadın kurulması amacıyla, ekonomide söz sahibi ve gücü olan Rumlar ve Ermeniler ortadan kaldırıldı. Ermenilerin imhası sayesinde zenginleşen mal ve mülk sahibi olanların sayısı büyüktü.

Birkaç soykırım suçlananlar mütakere döneminde Ankara'ya sığınıp kemalist rejimde önemli görevlerde bulunmaktaydı. Listeyi fazla uzatmayıp sadece bazı örnekler verelim:¹⁴

- Bunlardan tehcir sırasında İskan-ı Aşair ve muhacirin Umumi Müdürü olan Şükrü Kaya İçişleri Bakanı olmuştur. Tehcirden resmen sorumlu görülen Şükrü Bey Mustafa Kemal'in kurduğu CHP'nin genel sekreterliğini de yapmıştır. Bazı Ermenileri kurtarmaya çalışan Almanya'nın Halep Konsolosu Röessler'e Şükrü bey 1915'te şöyle demektedir: «Ne istediğimizi anlamamış gözükyorsunuz. biz Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz.» Aynı kişi o zaman bir Alman mühendise şu sosyaldarwinist ve ırkçı fikirleri açıkladı: «Nihai sonuç Ermeni ırkının imha edilmesi olmak zorundadır. Şu anda patlayan Müslümanlarla Ermeniler arasındaki sürekli kavganın kesin olarak açığa çıkmasıdır. Zayıf olan yok olmak zorundadır.»
- Ankara'da maliye, milli eğitim ve milli savunma bakanlıklarında bulunan ve TBMM Başkanlığını yapan Mustafa Abdülhalik Renda, 1915'te Bitlis ve sonra Halep Valisi idi. Röessler ondan, «büyük bir enerjiyle Ermenilerin yok edilmesinde çalışmaktadır», diye bahseder. Savaş sırasında Üçüncü Ordu

¹⁴ Bkz. Akçam, *Ermeni Sorunu*, ss. 562-566.

Komutanı olan Vehip Paşa Renda'nın Muş bölgesinde binlerce insanı canlı canlı yaktığını aktarır.

- Halep Valisi Renda'nın yanında görev yapan Abdullah Nuri Ankara'da önce iktisat bakanı, sonra dışişler bakanı olan Yusuf Kemal Tengirşek'in kardeşi idi. Nuri bey İstanbul mahkemelerinde yargılandı. Ana iddianamesinde şunu okuyoruz: «Dahiliye Nezareti kalem-i mahsus müdürü İhsan Bey Kilis Kaymakamı iken, Dersaadet'ten Halep'e gönderilen Abdullah Nuri Bey'in tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu ve, ben Talat Bey'le temas ettim, imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selameti bundadır', diyerek kendisini de iknaa çalıştığını ityan etmektedir.» (Takvim-i Vekai, No: 3540)
- Tehcir sırasında, kanlı katliamlara sahne olan Harput vilayetinde büyük sorumluluklar taşıyan ve Ermeni mallarından zenginleşen Harput valisi Sabit (Sağiroğlu) TBMM'de çeşitli dönemlerde Erzincan ve Elazığ milletvekilliği yaptı. Sabit bey gibi Kemah'ta doğmuş olan kardeşi ya da akrabası olan Hâlet Sağiroğlu TBMM'de Erzurum ve Malatya milletvekilliği yaptı.¹⁵
- Ankara'da uzun zaman Dış İşleri Bakanlığını yapan ve ünlü İttihatçı önderi Dr. Nazım ile bacanak olan Dr. Tevfik Rüştü Aras Birinci Cihan Harbi sırasında Meclis-i Âliye Sıhhi azası olarak önemli sorumluluklar taşımaktaydı.

Cumhuriyet ilk dönemdeki bazı aşırı Türk milliyetçileri savaş ve soykırım suçlarını inkar etmekle yetinmeyip birde, bu olaylarla övünerek iç düşman olarak gördükleri diğer grupları da sindirmeyi amaçlıyorlardı. Örneğin Koçgiri ayaklanma sırasında Kürt Alevilerine ve 1923'ten sonra assimile olmayan Kürtlere yaptıkları gibi.¹⁶ 1922-23'te Lozan Konferansı'na ikinci murahhas olarak katılan ve Lozan Antlaşması'nın önemli bir mimarı olan Dr. Rıza Nur, sonraki Dış İşleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü ve

¹⁵ Bkz. Mehmed Reşid [Şahingiray], *Hayatı ve Hâtıraları*, hg. von N. Bilgi, İzmir: Akademi Kitabevi, 1997, S. 116-17.

¹⁶ Bkz. Kieser, Hans-Lukas, «Le soulèvement du Koçgiri-Dersim et la question identitaire (1919-1921)», in: *Les Annales de l'autre Islam*, no. 5, ss. 279-316, Paris: INALCO-ERISM, 1998, ss. 292-294.

Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'tun bazı sosyaldarvinist ve ırkçı açıklamaları aşırı Nazi söylemleri ile örtüşmekte idi. Esat bey mecliste şunu dedi: «Bu Türk ülkesinde Türk olmayanların bir tek hakları vardır. Türk milletine köle olma hakkı, asil Türk milletine uşaklık etmek hakkı».¹⁷ Asıl mesleği doktor olan Rüştü bey modern Türkiye'nin yüzbinlerce ölü üzerine kurulduğunu, Rumlardan ve Ermenilerden kurtulduğunu ve buna göre acımasız olmak zorunda olacağını, Kürtlerin gerici olduklarını ve varlık kavgasında Türklere karşı yok olacaklarını söyledi.¹⁸ Nur'a göre «Vatanımızda başka ırkta, başka dilde, başka dinde adam bırakmamak, en âdilk, en hayatî iştir. [...] Bu ecnebî unsur bir belâ ve mikroptur. Bunları ve kezâ Kürtler'i devamlı bir temsil plânı üzere ayrı dil ve ırklıktan tecrit etmelidir.» Lozan Konferansı'nda çirkin entrikalar ve katliam tehditleri ile Dr. Rıza Nur azınlık konusunu büyük ölçüde kapatmaya başardı.¹⁹ Aynı yerde, yani Lozan'da, Birinci Dünya Savaş bitmeden İttihatçı rejimi tarafından gönderilen, üst düzeyde bir memur olan Reşid Safvet [Atabinen] Türk diasporası ve Batılılara yönelik milliyetçi propagandayı sürdürüp katliamlara „şaka“ (*plaisanterie*) ünvanı vererek Ermeni kurbanlara ağır şekilde hakaret etti.²⁰ Safvet bey Lozan Konferansı'nda Türk Murahhaslığın umûmî kâtibi idi, iki devre TBMM mebusluğunda bulundu.

Bu örnekler gösteriyor ki sözde yeni devlette sindirilemeyen, temizlenmeyen eski bu İttihatçı savaş ruhu hakimdi. Elbette bu durumda Türkiye'ye ve özellikle Doğu Anadolu'ya barış getirilemedi. Bütün bunlardan sonra, vicdanları rahatsız olmayan, kişisel ve siyasi tarihiyle dürüstçe hesaplaşmayan kadrolarla, dünyanın hiç bir bölgesinde sağlam ve huzurlu bir devlet kurulamaz. 1920'de İstanbul'da *Vicdan-ı Millîye bir Hitab*'ında hümanist değerleri savunan ve Türk yakın tarihindeki ağır hatalarla hesaplaşmayı talep eden aydın Prens Sabahaddin yalnız kaldı. Abdülhamid ve

¹⁷ *Milliyet*, 19.9.1930 (bkz. Beşikçi, İsmail, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Ankara: Yurt, 1992, s. 97).

¹⁸ FO 371/12255 Clerk to Chamberlain, 24. 1 ve 22. 6. 1927 (bkz. McDowall, David, *A Modern History of the Kurds*, London und New York: I. B. Tauris, 1996, s. 199-200).

¹⁹ Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım. Rıza Nur-Atatürk Kavgası*, Cilt 2: Rıza Nur-Inönü Kavgası. Lozan ve Ötesi, İstanbul: İsalet, 1992 (1967-68), s. 259-88, alıntı s. 260.

²⁰ Atabinen, Reschid Safvet, alias Kara-Schemsi, *L'extermination des Turcs*, Genève: Imprimerie Nationale, 1919, s. 2.

İttihatçılar tarafından olduğu gibi Kemalistler tarafından da tamamen marjinalize edildi.²¹ Askerî güce sahip olan, yeni devleti kuran antiliberal milliyetçiler kısa vadeli „Realpolitik“ görüşünü benimseyip uzun vadeli sosyal gelişmelere engel oldular.

1908'den sonra Türk subaylar, memurlar ve aydınlar gittikçe güçlenen bir Türkçülük akımının etkisi altında idiler. Yine de Balkan harbinde, Birinci Dünya Savaşı'nda ve İstiklal harbi'nde Türkler ve Sünni Kürtler yan yana mücadele ettiler. 1920'de yapılan Misak-i Millî Küçük Asya'daki Müslümanlar, yani öncelikle Türkler ve Kürtler arasındaki bir antlaşma idi. Bu antlaşmaya ve Türkiye Büyük Millet Meclis'inde 1922 yılının Şubat ayında onaylanan Kürt otonomi tasarısına göre Kürtler yerel meclis, Kürt üniversitesi, kürtçe dersi gibi kolektif haklara sahip olacaktılar. Demek ki yeni cumhuriyet devleti Türk ve Kürt halkı temeli üzerine kurulacaktı, çünkü diğer etnik gruplar küçük azınlıkları oluşturmaktaydı ve yerel Hıristianların çoğu zaten yok edilmiş ya da kovulmuş durumda idiler.

Yunanlıları yendikten sonra iktidarlarını sağlayan Kemalistler ise bu tarihî ve demografik mantığı kabul etmeyip 1923'te üniter Türk ulusal devleti kurup daha önce Kürtlere verdikleri sözleri tutmadılar. Türkleri ve Kürtleri İtilâf Devletlerine ve Ermenilere karşı birleştiren İslamın misyonu sona ermişti. İslâmın yerine «seküler din» olarak isimlendirilen aşırı milliyetçilik ve devletçilik ideolojisi getirildi. Halifelik kaldırılıp, tekkeler kapatılıp, yarı bilimsel Türkçülük efsaneleri yayılıp, Anadolu eskiden beri Türk ırkının ve dünya medeniyetinin beşiği olarak açıklanıp Kürt kimliği ve mirası tümüyle inkar edildi. Türklük medeniyet ile özleştirilerek, Kürtlük, gericilik ve irtica bunun karşıtı olarak gösterildi. Bu inkarın uzantısında, Kürt vilayetlerinde güç ve şiddete dayanan, bunun doğal sonucu olarak, medeniyet getiremeyen bir politika uygulanmaktaydı.

Bütün savaşta doğan, radikal milliyetçiliklerde olduğu gibi, Türk milliyetçi akımın'da da ideal ve realite arasındaki çelişki büyüktü. Milliyet duygusu olumlu ve yapısal bir proje içinde değil, fakat gerçek ya da hayal ettiği düşmanlar karşısında, savaşan ümmetin birlikteliği olarak doğdu.

²¹ Ege, Nurettin Nezahet, *Prens Sabahaddin. Hayati ve İlmî Müdafaaaları*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1977, s. 399-412.

Kemalist milliyetçiliğin kendi hareketini «halkçı» olarak nitelendirmesine rağmen, elit ve halk arasında bir uçurum vardı. Sivil hayatta tecrübesiz olan siyasi elit toptan bütün ideallerini kendilerine yabancı olan sosyal bir gerçek içinde yaşama geçirmeye çalışıyordu. Eğitimini ve doktorasını İsviçre'de yapan Mahmut Esat Bozkurt, Eugen Huber'in İsviçre medeni hukuk yasasını olduğu gibi aynen Türk hukuk sistemine aktarmıştır.

Ancak kısa yoldan, insanları inandırmadan, onları kazanmadan, zor ve şiddet ile, köklü reformların gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu acı gerçek özellikle Doğu Anadolu için geçerlidir. 1937 Dersim harekâtı esnasında devletin sloganı, bu bölgede bir İsviçre yaratmak, Dersim'e medeniyet getirmek idi. Oysa uygulamada ise medeniyet değil, katliam ve yıkım vardı, çünkü hedeflerin sağlam temeli, bölgenin tarihi ve kültürel gerçeklerini entegre eden demokratik bir çerçeve hiç yoktu. Yöneticiler ilan ettikleri hedeflerinin çok uzağında kaldılar.

Türk milliyetçilerin bir bölümü İsviçre'de eğitimlerini yapmış ve de, İsviçre'yi idealize edip onu «umran ve terakki» konusunda model olarak görmüşlerdir..²² Fakat bundan siyasi açıdan çok daha önemlisi: o zamanki Türk milliyetçiliği Birinci Dünya Savaşının ve sonraki yılların, devrinin totaliter ruhunu da taşıyordu. Tıpkı Faşizm, Nasyonalsosyalizm ve hatta, bazı üniversal ve hümanist değerleri olan Rusyadaki komünizmde olduğu gibi, kendisini din yerine koyup yepyeni bir devlet ve toplum yaratmaya inanmaktaydı. Büyük toplumsal proje, büyük şiddetin gerekçesi oldu.

4) Tarihle hesaplaşmanın anlamı

Sizin de bildiğiniz gibi Ocak ayında Fransa parlamentosunda Ermeni jenosidini açıkça kabuleden bir yasa onaylanıp devletbaşkanı Chirac tarafından imzalandı. Fransayı bu kararından ötürü protesto etmek amacıyla çeşitli kademelerde organize

²² Ayrıca da bazı şüpheli teoriler geliştiren antropologlara fazla inanmaktaydılar, örneğin Cenevre'li Eugène Pittard ve Zürih'li Otto Schläginhaufen'e gibi. Bkz. Inan, Afet, *L'Anatolie, le pays de la „race“ turque : recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie*, préface de Eugène Pittard. Pittard yine de ırksal fikirlere dayanık olan basitleştirilen antropolojik tezlerle şüphe ile bakıyordu. Mustafa Kemal'in dostu sayılan profesörün, kitabında ifade ettiği „yeni Türkiye“ hakkındaki ümidleri gerçekleşmedi (bkz. Pittard, Eugène, *Le visage nouveau de la Turquie*, Paris: Société d'Éditions Géographique, Maritimes et Coloniales, 1931).

edilen, kısmen kaba sayılan tepkiler batıda olumsuz bir etki bıraktı. *Neue Zürcher Zeitung* Türk diplomasisinin davranışını «cholerisch», yani hırçın olarak isimlendirdi,²³ dokuz sene önce Türk bir bilim adamı (Taner Akçam) de bu tip tepkiler için histerik sözünü kullanıp Türk intelligentsiası tarafından yeterince ciddi alınmadı.²⁴ Yaklaşık bir sene önce ünlü gazeteci Koydl, Ermeni soykırımı ve Türkiye'nin tutumu hakkında şunları yazdı: «Türkiye, olayı kendi içinde çözemediği için, bütün dünya ile - hep saldırgan ve mimoza çiçeği kadar kırılğan bir biçimde - ihtilaf halinde bulunuyor. Türkiye, [gereken] terapiye karşı çıktığı sürece uluslararası camianın eşit ve saygın bir üyesi olamaz.»²⁵

Tarihle ilgili derin, ruhsal denebilecek bir problem var. Devletçi ideoloji Türkiye'de 1923'ten sonra dinin yerini aldı ve Raymond Aron'un deyişiyle «seküler bir dini» (*religion séculaire*) oluşturdu. Bu dinin tartışılmayan dogmaları ve tarih görüşleri, o ülkenin insanların kendi tarihiyle barışmalarını ciddi şekilde engelliyor. Ermeni imhasında büyük sorumluluk taşıyan Mehmed Talat paşa bugünkü devlet adamlarına göre bile daha açık olup anılarında sözde Ermeni sevkıyatının «vicdansız ve karakersiz insanların elinde bir facia şekli» aldığını, kendisi birçok geceler uyku uyumadığını ve «Ermeniler'in tümüyle yokedilmesine yönelik eylemlere karşı olduğunu» itiraf etti. Özellikle de Kürtlerin bu olaya katılımı konusunda şunu yazıyor: «Genel valiler ve valiler sorumluluk korkusuyla olayları mümkün olduğu kadar önemsiz göstermeye çalışmış ve kabahati kısmen Kürt halka yüklemiştir. Mebusların verdiği bilgiler cidden fecî idi.»²⁶

Bugünkü Türk temsilcileri ve gazetecileri hırçın tepkileri bir yana bırakıp öncelikle kendi insanların itiraflarını, sonra da yabancı, ve de özellikle Alman arşivlerinde bulunan belgeleri ciddiye alsalar, gerçekçi ve bilimsel bir diyaloga doğru önemli adımlar atmış olurlar.

²³ NZZ 8.2.2002.

²⁴ Bkz. Akçam, Taner, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992; Akçam, Taner, «Tarihimizin tabulaştırılması», *Birikim*, no. 107, İstanbul, Mart 1998.

²⁵ *Süddeutsche Zeitung* 19.6.2000.

²⁶ Talât Paşa, *Talât Paşa'nın hâtıraları*, haz. A. Kabacalı, İstanbul: İletişim, 1994 (1946), s. 82-83 ve 164.

Tarih kronolojik anlamda geçmiş olsa da, siyasi, sosyal ve kültürel anlamda geçmiş değil, şimdiki ve gelecek zamanın temelini oluşturmaktadır. Kendi tarihiyle barışabilen, asıl tarihi problemlerini az çok çözebilen toplumlar, kalkınmayı, refahı ve huzuru sağlarlar. Türkiye kendi tarihiyle barışık olmaması önemli ölçüde iç barışın oluşmasını güçleştirmektedir.

Bunun nedenlerini anlatmadan şunu yine belirtelim: Son Osmanlı kuşağının işi gerçekten zordu, belki fazla zordu. Emperyalist dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında, Yakın Doğu'ya iyi bir düzen vermesi son derece güç bir problem idi. Bildiğimiz gibi bu sorun bugüne değin çözülmedi.

Daha somut olarak sorarsak, neden Türkiye kendi tarihi ile barışık değil ve de geçmiş ile gereken hesaplaşmayı baskı ile engellemektedir?

İlk ve en önemli olan yanıt şu: Açıkça kabul ya da itiraf edilmeyen problemler çözülemez. Cumhuriyet kendini «sıfırdan kurulan» yepyeni bir devlet olarak ifade edip asıl «eski» Osmanlı'daki genel problemleri - hukuk devleti, etnik çoğulculuk, desantralisasyon ve demokrasi - ve özel sorunlar, yani Ermeni ve Kürt sorunu, bilinçinde tümüyle silmek istedi.

Anadolu Müslümanların ve özellikle Türk milliyetçilerin çıkarlarını sağlayan İstiklal Harbi ve Cumhuriyetin kuruluş hikayesi kutsal ve dokunulmaz birer tarih versiyonu oldular. Bu hikayede yer alan kişilerin eleştirilmesine izin verilmedi, çünkü bunlar bir nevi dokunulmazlığa sahiptiler. Bu nedenle de genç kuşaklar onlara hesap soramadılar. Milliyetçilik, vatanperverlik ve hizmet-i devlet ünvanları altında her türlü tarihi suç ve yolsuzluğun üzeri kapatıldı. Abdulhamid'i ve kuşağını sert ve hatta hakaret derecesinde eleştiren, daha sonra iktidara gelen ve Cumhuriyeti kuran jön Türk kuşağı ne ilginç dir ki despot olarak ilan ettikleri padişahdan daha otoriter şekilde tarihin açıkça aydınlatılmasını engelleyip tek bir tarih versiyonuna, «Türk Tarih Tezine» izin verdiler.²⁷

Beni yanlış anlamayın. Belirli ölçüde her toplumun kendi kurucu mitoslarına inanma hakkı vardır. Yine de tarihçiliğinin bilimsel görevi bu efsanelerin geri planını

²⁷ Bkz. Copeaux, Etienne, *Espace et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, Paris, 1997; Ersanlı, Büşra, *İktidar ve Tarih. Türkiye'de «Resmi Tarih» Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: Afa, 1992.

mümkün olduğu kadar objektif bir şekilde ve farklı kaynaklara dayanarak aydınlatmasıdır. Zafer efsaneleri gerçek zaferler kadar tehlikelidirler. Bu konuda belki tipik bir İsviçreli olarak zafer ve yenilgi yerine tarafları kazanan hemde kaybeden olarak gösteren «Kompromiss» yani uzlaşmayı tercih ediyorum, çünkü bu sosyal hayatta gelecek için daha sağlam bir temel oluşturmaktadır.

İkinci Dünya Savaşın'dan sonra Almanya sıfır denebilecek bir noktadan yeniden başlamak zorunda idi. O yüzden kendi tarihiyle, ne kadar acı da olsa, Türkiye'ye göre çok daha açıkça hesaplaşıp kendi barışına uzlaştı. Ne kadar kötü ise de, herşey tartışmaya az çok açıktır ve ortada dokunulmayan tabular kalmadı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da ve Amerika'da birçok eski Nazi anti-Sovyet Soğuk Savaş sisteminin birer parçası oldukları da, yine de Nazilerin sosyaldarvinist savaş ideolojisinin sürdürülmesine hiç bir şekilde izin verilmedi.

Ne kadar paradoks gibi görünse, Kemalist hareketin askeri ve diplomatik büyük zaferi bir anlamda da büyük bir şanssızlıktı. Çünkü kendine güven ve az çok akıllı davranan birleşmiş bir Avrupa yerine, ilk Cihan Harbi'nden çıkmış zayıf, kendisiyle meşgul olan ve etik anlamda kirli bir Avrupa'ya karşı karşıya idiler. Bu durumda Ankara hükümeti 1923 Lozan'da kazanılan diplomatik zaferden mest olmuş, fakat siyasette tecrübesiz olan genç elit uluslararası platformda ne kendi yakın tarihini aklamak, ne de parlak yüzey altında gizlenen asıl barış ve kalkınma problemlerini göğüslemek zorunda değillerdi. Bu nedenlerden Osmanlı Doğu Vilayetlerin'deki ıslahat, Kürt sorunu ve Ermeni soykırımı hala geçmişten günümüze sarkmaktadır.

Jenosid gibi bir suç hiç bir devlet propagandasıyla kapanmaz. Her Anadolu, okuma yazması bile olmayanlar, kendi toprağın üzerine eskiden beri Ermeni yaşadığını, fakat devlet tarafından ortadan kaldırdığını biliyor ve genelde bu gerçek ile övünmemektedir. Eğitim sistemin ve medyaların beyin yıkanmalarına rağmen taşradaki ailelerin hafızasında ve Kürtlerin türkülerinde bu konuda öz bilgi korunmaktadır. Dünya tarihinde iki milyonluk bir halkın kaybolması, yorumsuz, suskun kalarak tarihin bilincinden silinemez.

Sonuç

Sona doğru kısaca yüz yıl önceki duruma dönelim, daha sonra da geleceğe bakalım. Yüz yıl önce Doğu Vilayetleri'nde yapılması gereken: bölgede sağlam bir hukuk devleti oluşturmak, din ve etnik gruplar arasında barışı gerçekleştirmek ve bu çerçevede kalkınmaya ve refaha olanak sağlamak olurdu. Bugün - yerli hıristiyanların yok denecek kadar az olmasına rağmen - söz edeceğim gibi uzun vadeli benzer bir perspektif çizilebilir: Bu bölgedeki ülkelerin kalkınmalarını tamamlamaları ve çoğulcu siyasi liberalleşmeyi gerçekleştirmeleri durumunda, bu devletler arasındaki sınırlar açılabilir ve tıpkı Basel-Elsass-Schwarzwald Regio'su örneğinde olduğu gibi serbest dolaşım hakkı ve sınır ötesi ekonomik ve kültürel işbirliği sağlanabilir ve de bölgesel siyasi organlar kurulabilir. Kürt sorunu varolan hiç bir sınır değiştirilmeden Kürt Regio'su yaratılarak çözülebilir. Ermeniler ile de bu şekilde yine sınırları değiştirmeksizin sınır ötesi bölgesi oluşturularak barış sağlanabilir ve de Ermenilere geçmişte yaşadıkları topraklar üzerine yine yaşama şans verilebilir.

19uncu yüzyılda ortaya çıkan Doğu Anadolu'nun ıslahatı, yani modernleştirilmesi ve barışa kavuşturulması, hala geleceğin misyonu dur. Barış ve refah ancak sağlam ve demokratik bir çoğulculuk içinde doğar, krizden krize giden yarı otoriter ve mafyanın güçlü olduğu bir sistem içinde elbette ki değil. Krizleri bahane edip, yapay gündem yaratarak, kendi varlıklarının ve imtiyazlarının sürekliliğini sağlamayı amaçlayan iktidar sahipleri bugüne kadar yabancı komploları, bölücülük, kürtcülük, Alevi sorunu, İslamcılığı hep birer kriz nedeni gösterdiler ve bu sebeplerle vatanın tehlikede olduğunu yineleyip durdular. Seküler dinin bekçileri, yeni devletten en çok faydalanan ve ayrıcalıklı «kast» (Fikret Adanır) oluşturan Silahlı Kuvvetler dir. Türk Diyanet İşleri Başkanlığı dini ancak devlet emrinde etkisiz bir folklor olarak yönetmektedir, dinler bugünkü Avrupa'da olduğu gibi sivil toplumun ayrı bir gücünü temsil etmemektedirler.

Almanya'da ve Rusya'da söz ettiğimiz dönemde varolan aşırılıklar büyük ölçüde sindirildiler, Türkiye'de ise öyle bir süreç henüz yeni başlamaktadır. Burada söylemek gerekir ki, Türk siyasi gelişimi için ciddi bir engel de kendi jeostratejik önemidir. Kendi dengeleriyle ayakta duramayan bir sistem ve silahlı güçleri, Batı'nın

milliyarlarça dolarlık mali ve teknolojik desteğiyle, kendi seyri için de normal denebilecek iç gelişmelere ve silahsız demokratik mücadelelere karşı durmaktadır.

Sonuç olarak kısaca şunu söyleyebiliriz: Kendi tarihi ile barışmak, ideoloji yapmadan serinkanlılıkla gerçekleri kabul etmek, böylece gelecek üzerinde gölge olmasına izin vermemek, Türkiye'nin iç barışı için son derece önemlidir. Çeşitli halkların, özellikle Ermenilerin ve Kürtlerin miraslarının hiçe sayılması, Ermeni soykırımı, Türk milliyetçiliğinin dinin yerini alması ve de uzlaşma kültürünün eksikliği tarihi gerçeklerdir. Türkiye gerçeklerini kabullenip bugünkü problemlerin çözümünü başarmak için, öncelikle kendi demokratik güçlerine güvenmek, sivil toplumu güçlendirmek, iç dinamiklerini harekete geçirmek ve de dışardan, örneğin Avrupa'dan gelen öneri ve eleştirileri tartışmaya açık olmak zorundadır. Elbette ki bir gün Kürtlere kültürel ve bölgesel haklarını vermek kaçınılmaz olacaktır. Fakat inanıyorum ki Türkiye ancak milliyetçi komplekslerinden kurtulmuş ve kendi tarihi ile az çok barışmış olan bir kuşak ile geleceğe yönelik uzun vadeli ve kararlı politikalar sürdürüp iç barışını ve huzurunu kazanabilecektir.